

СУМБГ – Словарь української мови : в 4-х т. : фотопередрук / за ред. Б. Грінченка; НАН України; Ін-т укр. мови. – К., 1996. – Т. I-IV.

Анотація. У статті (на матеріалі першодруків) проаналізовано український компонент російськомовних оповідань та нарисів А. Свидницького. Показано, що мова цих творів щедро насичена українською лексикою, прислів'ями, приказками, фразеологізмами. За допомогою українізмів письменник намагався передати читачеві місцевий колорит, національну приналежність героїв.

Ключові слова: А. Свидницький, український компонент, говіркові риси, оповідання.

Summary. A. Svydnytskiy is very famous in Ukrainian literature as the of writers of sixties, he is the author ethnographic essays and stories, novel "L'uboratski", the poetical texts of the writer "Velykden' u Podol'an", "Konokradu", "Zhebraky" ("Ocherki iz byta podolskikh komprachikosov"), "Pachkovozi", "Havrus' i Katrus'a", "Hoch z mosta ta v vodu", "Dva upr'amyh" testify the A. Svydnytskiy's deep knowledge about life, way of life and psychology of Ukrainian people. Such awareness first of all concerns people from Podillia region as he grew up with them.

There are several stages of researching writer's works: from the end of the XIXth century and up to now. In different times according to specific original literary directions and schools he was differently evaluated. But language of writer's works was not researched.

During the last years of his life A.Svydnytskiy wrote a lot of short stories and essays in Russian language, which were published in 1868-1870th in newspapers "Odesskiy vestnik" and "Kiev'anin".

In the article the Ukrainian component of this works are analyzed. National specificity of his Russian stories we can feel through themes, the described people's characters, material world, geographical environment, everyday conditions. It is rich with Ukrainian language specific elements and A. Svydnytskiy's author's language. There is a lot of Ukrainian nomenclature, some Ukrainian words and expressions there and sometimes even bilingual languages occur. In such works as "Na pohoronah", "Zhebraky", "Orendar" and others there two language flows. The author widely brings Ukrainian language into dialogues of personages, who are the representatives of patriarchal clergy, village mass and other social layers, related with the village life elements. Writer inlayed Ukrainian words into Russian text with the purpose for reader to feel the local coloring, national, as the rule Podillian, belonging of the character.

A.Svydnytskiy inserted Ukrainian proverbs and saying, phrazeological units into his stories and assays, into characters' language. In Russian language stories A.Svydnytskiy gives local words, regional words and they are given according to the principles of Ukrainian orthography of that time, and that helps the author to save the notions because of their ethnographic value.

Key words: A.Svydnytskiy, Ukrainian language specific elements, Russian language stories, dialect features.

Отримано: 18.02.2015 р.

УДК 811.161.2'373.7

Коваленко Н.Д.

ФРАЗЕМИ З КОМПОНЕТОМ ПІЧ У ГОВОРАХ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО НАРІЧЧЯ

Сучасна емпірична база діалектних текстів, словники лексики та фраземіки українських говорів, матеріали атласів дозволяють попередньо з'ясувати питання: чи збігаються ареали побутування фразеологізму і власне його компонентів, чи відомі деякі компоненти поза межами фразеологізму на території його вживання, чи діалектні особливості (фонетичні, морфологічні) однаково виявляються у зв'язному говірковому тексті та у сталих виразах, що лише відтворюються у мовленні.

Підвищена увага до розмовності (діалект переважно існує у розмовному мовленні) допомагає виявити явища стирання чи збереження говіркових рис, зокрема важливо з'ясувати їх стійкість на фразеологічному та лексичному рівнях. Ще далеко не повною є інформація про територіальне поширення того чи іншого фразеологізму, про міжмовні зв'язки загалом і міжговіркові зв'язки зокрема.

Актуальним залишається завдання – фіксувати живе народне мовлення, обстежуючи максимальну кількість населених пунктів. Важливим у цій роботі є запис тексту фонетичною

транскрипцією, що надалі уможливить зробити висновки про мовленнєві особливості та ареальне поширення лексем та фразем, здійснити порівняльний аналіз з іншими українськими та слов'янськими говірками, а також із одиницями літературної мови.

Лексема *пiч* належить до найдавнішого шару лексики за походженням, значення печі – кодове, тому що воно розкриває значення жіночого лона і невідворотність сили потойбіччя.

Піч була невід'ємною частиною житла давніх слов'ян – у печі пекли хліб, варили їжу, сушили збіжжя, на ній спали, народжували дітей, лікувалися. З часом змінювалася конструкція печі, з'являлися супровідні предмети побуту, збільшувалися можливості щодо призначення, тому в українській літературній мові, словниках говірок усіх трьох наріч зафіксовано велику кількість лексем на позначення загальної назви печі, її частин та елементів. О.П. Галай, наприклад, записав понад 200 лексем і їх варіантів лише у говорах Карпат [2]. Дослідник не тільки описав цю лексичну групу за семантичними особливостями, а й визначив межі поширення та вживання конкретних номенів: є на всій території Українських Карпат, вузьколокальні діалектизми, загальноновживані слова локальні для карпатських говірок. Таку широку варіативність дослідник пояснює існуванням різних способів спорудження печі, її призначенням, рівнем соціально-економічного розвитку населення, історичними подіями. У Словнику бойківських говірок І. Онишкевич подав фразеологізм *бити пець* зі значенням 'будувати піч з глини і дерева' [Онишкевич, І, 53].

У чисельних працях з української діалектології (Й.О. Дзензелівського, С.П. Бевзенка, П.Ю. Гриценка, О.П. Галая, Н.В. Хобзей та ін.), матеріалом для яких слугували записи говірок за спеціально укладеними питальниками, апробовано опис номінації за такими групами: назви для печі та її частин, лексика, пов'язана зі спорудженням печі, доглядом за нею, назви продуктів згоряння палива, назви знарядь праці, які використовували біля печі (для випікання хліба, приготування їжі, опаленні приміщення та ін.).

Ретельно зібрані матеріали послугували для укладання карти Атласу української мови, на якій позначено ізголоси побутування варіантів *пiч*, *пiець*, *пець*. Сучасні словники говірок зафіксували розвиток семантики досліджуваної лексеми, наприклад, у гуцульських говірках: Піч – піч [ГС, 468]; Пець – 1. Груба; піч. 2. паровоз. 3. гра при покійникові [ГС, 461]; у лемківських: Пець – піч, у якій печуть хліб, варять їсти. 2. Верх печі, де сплять та вигріваються взимку [Турчин, 91].

Обожнювання печі, віра у її надприродну силу, заборона непристойно поводитися біля неї реалізовано у фразеологізмах, зафіксованих у сучасному діалектному мовленні: *тримати ся н'єца* 'довго жити' [Ступінська, 164], *пiч у хаті*. 1. 'таємниця'. 2. 'заборона лаятися' [ФСГЖ, 137]; *газдiня од пiца до лавы* 'жінка' [Ступінська, 59].

У живому народному мовленні прогнозовано маємо чимало прикладів фразеологічних одиниць компаративного типу: лемк. *глухый як пець* 'зовсім глухий' [Ступінська, 80], [Вархол, 101], *як у пiцу* 'дуже тепло' [Ступінська, 101], *як бы сме за пiцом были* 'дуже близько' [Вархол, 101], *як у пiцу* 'дуже тепло' [Вархол, 101], *сидiти як вiтраль на пiцу* 'жити безтурботно; нічого не робити; байдикувати' [Вархол, 101], гуц. *варит iар у печ* [Олійник, 163], *iак н'iч* 'дуже огрядний' [Олійник, 163], волин. *як пiч* 'дуже великий' [Кірілкова, 123]; зах.под. *жити iак к'iт на пiецу* 'безтурботно жити' [Коваленко, 64], *ви^длежувати^с iак к'iт на пе^чи* 'багато спати' [Коваленко, 64].

Усі сімейні обряди в минулому були пов'язані з піччю, яка, за давніми віруваннями, була покровителькою і членом родини. Загальновідомими в українській мові є обрядові фразеологізми: *колувати пiч*, *пекти коровай*, *баб'ячий кут*, *у кут впасти* та ін.

Піч – символ материнського начала, непорушності сім'ї, неперервності життя, рідної хати, батьківщини, пов'язаному з піччю вогнищу предки приписували чудодійні сили покровителя роду. Тому саме піч була тим священним місцем, де жінка має народжувати дитину [1, 374].

Фразеологізми діалектного мовлення *на н'iч нев'iстици треба* 'швидко буде родити' [Аркушин, 114], *впасти с печи* 'народити дитину' [Аркушин, 114], *з пiч'и впасти* 'народити дитину' [Мацюк, 8], *злягти коло печі* – "народити дитину", *ўпасти ў кут*, *ўпасти с печ'и* [Олійник, 78]. Зі значенням 'народити позашлюбну дитину' фразеологізми зафіксовано на території середньополіських говірок *впасти с пiчи* 'народити позашлюбну дитину' [Громик, 154], *за грубу с'iсти* 'народити позашлюбну дитину' [Громик, 157].

У діалектних текстах такі вирази характеризуються високим ступенем експресивності, наприклад, у гуцульських говірках: *Аби с сказаў м'iн'и / коли твоiа ж'iнка ўпадет ў кут / то поможу к'i* [ГГКС, 54]; *Шо / ўже ўпалас с печ'и / кого с ўродила?* [Олійник, 78], *У нас кажут: чельид упала у кут, або изльигла. Бог дау гаразд* [Олійник, 95].

Крім того, що піч символізувала народження, за фольклорно-етнографічними матеріалами, це ще й обитель померлих членів родини. Тому піч може взяти хвору дитину і повернути її здоровою. В етнографічній розвідці О. Іванова та П. Марусова знаходимо опис відомого на Поділлі,

Чернігівщині та Харківщині ритуалу «перепікання» дитини, коли хвору на сухоти дитину тричі клали на лопату, якою виймали з печі хліб. Такий ритуальний хліб випікала баба-знахарка: вдосвіта брала непочату воду із трьох криниць, замішувала на ній тісто і випікала особливий хліб [3, 415]. Отже, піч символізує не тільки материнське лоно, але й потойбіччя, занурення у піч – тимчасову смерть. О. Івановська висновкує, що ритуал символізував одночасно із спалюванням хвороби і повторне «випікання» дитини, уподібненої хлібові, в печі – символів материнства; тимчасове повернення дитини в материнське лоно, яке символізує піч, і її друге народження; тимчасову смерть, її перебування на «тому» світі, який символізує піч, і повернення у світ живих [4, 238].

На території побутування гуцульських говірок зафіксовано *Хоть горшком називайте^u, лиш у піч не^u пхайте^u* про згоду виконати все, тільки б не мати клопоту [Лесюк, 183].

Особливо чітко виявляються територіальні риси (здебільшого фонетичні та морфологічні) на прикладах однакових фразеологізмів: східноподільський *не з одної печі хліб їсти* 'бувала людина' [Доленко, 159]; бойківський *не з однієї печі хліб їсти* [Онишкевич, I, 51]; лемківський *не з єдного пєца хліба їсти* 'бути досвідченим' [Вархол, 101].

Л.О. Ткач розглядає цей фразеологізм, значення якого пов'язане з пізнавальним досвідом і сприйняттям побутових реалій, як одиницю спільного українсько-польського фонду. Опіраючись на тексти художньої літератури, дослідниця визначає активне побутування фразеологізму на території Буковини та Галичини, а також Наддніпрянщини (на основі прикладу з поеми «Невольник» Т.Г. Шевченка *наїстися всіх хлібів*) [5]. Як народне прислів'я *не з одної печі хліб їв* подає вираз В. Сімович, у збірці М. Номис *не з однієї печі хліб їв* [Номис, 273] – вираз, що зафіксований на Поділлі.

У трьох наріччях української мови зафіксовано фразеологізм *впасти с печі*, хоч ФСУМ такого виразу не фіксує. *Лежати на печі* 'нічого не робити; ледарювати, байдикувати' [ФСУМ, I, с. 420], *сидіти в запічку (на печі)* 1. жити безтурботно. 2. не втручатися ні в які справи, перебувати осторонь чого-небудь' [ФСУМ, II, с. 801]. У говорах південно-західного наріччя *впасти с печі* має, окрім уже згаданого значення 'народити дитину', інші більш уживані значення: 1) с.зак., бойк., гуц. *з пєца (з по'да) впа'сти* 'дуже дурний' [Лавер, 135]; лемк. *хпал із пєца (хпáла, хпáло)* 'дуже дурний' [Ступінська, 78]; *впав із пєца* 'дурний' [Вархол, 101]; волин. *упасти с печ'і* 'не зовсім розумний' [Аркушин, 114]; 2) *впасти с печи* 'зробити або сказати щось несерйозне' [Аркушин, 114]; *упасти с печ'і* 'сказати щось недоречно' [Аркушин, 114]; *бісідувати як кыбы з пєца впав* 'говорити дурниці' [Вархол, 101]; *хпáсти з пєца на голóву* 'говорити нісенітницю' [Вархол, 101]; *бісідувати як кыбы з пєца хпал (хпав)* 'говорити нісенітницю' [Ступінська, 124]; *хпáсти з пєца на голóву* 'дуже швидко говорити' [Ступінська, 125].

Матеріали з південно-західного наріччя демонструють активізацію всіх потенційних можливостей фразеологічної одиниці, що доводить її багатоплановість, а також продукування нових семантичних відтінків і структурних моделей. Наявні діалектологічні, етнографічні та фольклорні матеріали певного часу засвідчують: фіксація того, що характеризувало діалектну мову в різні періоди – це своєрідна пам'ятка, у якій відображені живі мовні процеси; є можливість сучасним дослідникам проаналізувати розвиток говірок, встановити основні та периферійні їх риси, аналізуючи динаміку номінацій, наявність ареальних кореляцій, коли територія побутування фраземи та її компонентів збігається повністю або частково.

Список використаних джерел

1. Войтович В.М. Українська міфологія / Валерій Войтович. – Вид. 2-ге, стереотип. – К.: Либідь, 2005. – 664 с.; іл.
2. Галай Ю.П. Лексика українських говорів району Карпат, пов'язана з піччю / Ю.П. Галай // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови: Тези. – Ужгород, 1978. – С.13–14.
3. Іванов А. Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии / Іванов А., Марусов П. // Харьковский сборник. – 1893. – Вып. 7. – С. 415-460.
4. Івановська О. Український фольклор: семантика і прагматика традиційних смислів. Підручник / Олена Івановська. – К.: ВПК «Експрес-Поліграф», 2012. – 336 с.
5. Ткач Л. Українська літературна мова на Буковині в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. Частина 3 : Буковинська фразеологія у міжмовних зв'язках та в загальноукраїнському контексті / Людмила Ткач. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2007. – 252с.

Умовні скорочення джерел

Аркушин – Аркушин Г.Л. Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині / Григорій Аркушин. – Люблін-Луцьк, 2003. – 176 с.

Вархол – Вархол Н. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини / Н. Вархол, А. Івченко. – Братіслава: Словацьке педагогічне вид-во. Відділ укр. літ-ри в Пряшеві, 1990. – 160 с.

ГГКС – Гуцульські говірки : короткий словник [відп. ред. Я. Закревська]. – Львів, 1997. – 232 с.

Громик – Громик Ю. Фразеологізми середньоподільської говірки села Липно Ківерцівського району Волинської області / Юрій Громик // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Випуск 8. – Житомир, 2002. – С. 152-170.

ГС – Хобзей Н.В. Гуцульські світи. Лексикон / Наталія Хобзей, Оксана Сімович, Тетяна Ястремська, Ганна Дидик-Меуш. – Львів, 2013. – 668с.

Доленко – Доленко М.Т. Матеріали для словаря діалектних фразеологізмів Подолля – М.Т. Доленко. – Тр. Сам. ГУ, 1975. – Вып. 272. Вопросы фразеологии. – №8. – С. 131-161.

Кірілкова – Кірілкова Н.В. Словник волинської фразеології / Н.В. Кірілкова. – Острог-Рівне, 2013. – 192 с.

Коваленко – Коваленко Н.Д. Слова з язика, як бджоли з вулика: матеріали до словника народних порівнянь волинських і подільських говірок Хмельниччини / Н.Д. Коваленко. – Кам'янець-Подільський, 2012. – 152 с.

Лавер – Лавер В.І. Взаємодія української діалектної і літературної фраземіки / В.І. Лавер // Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народно-розмовної мови: тези доповідей Респ. конф. (Ужгород, листопад 1989р.). – Ужгород, 1989. – С. 81-83.

Лесюк – Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району) / Микола Лесюк. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. – 328 с.

Мацюк – Мацюк З.С. Із народу не викинеш: Діалектний словник фразеологізмів / Зоряна Мацюк. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 136 с.

Номис – Приказки, прислів'я, і таке інше / Уклав Матвій Номис. – К., 1993. – 768с.

Олійник – Олійник М.Я. Фразеологія гуцульських говірок : Дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Мирослава Ярославівна Олійник. – Львів, 2002.

Онишкевич – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок / М.Й. Онишкевич. – К., 1984. – Ч. 1-2.

Ступінська – Ступінська Г.Ф. Фразеологічний словник лемківських говірок / Г.Ф. Ступінська, Я.В. Битківська. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2013. – 464 с.

Турчин – Турчин Є. Словник села Тилич на Лемківщині / Євгенія Турчин. – Львів: Українська академія друкарства, 2001. – 384 с.

ФСГЖ – Добролюжа Г. Фразеологічний словник говірок Житомирщини / Галина Добролюжа. – Житомир: Вид-во «Волинь», 2010. – 404 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / Уклад. В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – Кн. I. – 530 с. – Кн. II. – 984 с.

Анотація. У статті досліджено особливості поширення та вживання фразеологізмів із компонентом «піч» в українських говірках південно-західного наріччя, визначено найуживаніші сталі вирази і роль компонента у формуванні фразеологічної семантики, встановлено основні та периферійні значення, проаналізовано динаміку номінацій.

Ключові слова: лексема піч, говір, фразеологічна одиниця, південно-західне наріччя.

Summary. Modern empirical basis of dialectology makes possible to research the problems about the coincidences of phrazeological units functioning areal with his components; if some components are known outside the phrazeological unit on the territory of its using, if dialectal peculiarities (phonetical or morphological) appear in the coherent dialect text and in phrases, which are only reflected in the speech in the same way.

The special attention is paid to the conversationality (dialect mostly exist in informal conversation) and it helps to identify the phenomenon of deletion and saving of dialect features, especially it is important to define their firmness on phrazeological and lexical levels. It is not the whole information about territory of any phrazeological unit spreading, about interlanguage connections in whole and interdialectal connection separately.

Lexical unit furnace belongs to the most ancient layer of vocabulary, meaning of furnace is coded, and that's why it discloses the meaning of female bosom and inevitability of the other world. In Ukrainian literary language and in dictionaries of Ukrainian language dialects a big amount of lexical units for defining of general notion of furnace, its parts and elements are fixed. Active functioning of phrazeological units in all south-western dialects we explain by the result of existence of different

methods of its building, its destination; by the level of social-economic development of population; by historical events and also by the quantity of thematic groups: name for furnace and its parts, lexical units, coherent with furnace building, its upkeeping with, names for products of combustion, names of instruments of labor, which are used together with furnace (for bread baking, cooking, accommodation heating etc.).

Key words: lexical unit furnace, dialect, phraseological unit, south-western dialect.

УДК 811.161.2

Козак Р.В.

ДИСКУРСИВНА ТРАНСФОРМАЦІЯ СИНТАКСИЧНИХ ЗНАКІВ У СИСТЕМІ ЕКСПРЕСИВНОГО СИНТАКСИСУ

Центром уваги українських й зарубіжних лінгвістичних теорій кінця ХХ – поч. ХХІ ст. є людина як носій й інтерпретатор інформації, її думки, емоції й особливості їх реалізації мовою (І.В. Арнольд, К.Г. Городенська, Н.В. Гуйванюк, С.Я. Єрмоленко, А.П. Загнітко, В.А. Звєгінцев, Ю.М. Караулов, В.А. Маслова, О.О. Селіванова, В.І. Шаховський тощо). Науковців особливо приваблюють ті мовні феномени, вивчення яких стає можливим в умовах взаємодії різних аспектів мови й за різних наукових підходів. Саме таким є експресивний синтаксис (ЕС) – мовний механізм, що реалізує граматичний різновид прецедентності (похідності). Опис ЕС передбачає аналіз наявних лінгвістичних традицій щодо розуміння експресії як властивості мовного знака, з одного боку, й зумовленої цією властивістю похідності граматичного знака у межах теорії прецедентності, з іншого. Заявлений підхід зумовлює необхідність виявлення когнітивних і структурно-семантичних основ експресивно-зумовленого граматичного (синтаксичного) трансформу, аналіз процесу його переосмислення за активної ролі мовця. Саме так увага спрямовується на передумови вторинного перетворення знань, що забезпечується можливістю мовного знака породжувати нові смисли й створювати нові форми їхньої реалізації.

Актуальність теми статті мотивована тим, що в українському й російському мовознавстві недостатньо дослідженими залишаються питання моделювання експресивності синтаксичних конструкцій у межах теорії дискурсу і когнітивних теорій.

Мета статті передбачає аналіз й опис експресивного синтаксису в українській і російській мовах як мовного механізму репрезентації граматичного виду прецедентності і конкретних експресивних синтаксичних конструкцій (ЕСК) на прикладі художнього дискурсу.

Реалізацію визначеної мети забезпечить розв'язання таких **завдань**: – розгляд змістової структури конструкцій експресивного синтаксису як властивості мовного знака; – виявлення ролі синтаксичної експресивності в репрезентації граматичного виду прецедентності в українській й російській мовах.

Матеріал ґрунтується на теоретичних основах ЕС (1; 2; 3; 4; 9 тощо), концепціях прецедентної граматики (3; 5; 7; 8; 10; 11 та ін.) у межах загальних положень когнітивної граматики. Вважаємо, що обраний підхід стане переконливим доведенням концептуального значення граматики, допоможе осмисленню й переосмисленню граматичних форм і засобів, їх інтерпретаційної функції, і синтаксичного потенціалу мови як безпосередньої дійсності думки.

У напрямку когнітивно-дискурсивного підходу опираємося на одне із основних положень когнітивної граматики: значення мовного вираження не зводиться лише до його змісту, а виходить за межі мовних (граматичних) значень й спрямоване на знання інтерпретатора, котрий впливає на форму й зміст висловлювання. Так з'являються прецедентні (похідні, вторинні) граматичні смисли, які є когнітивною основою прецедентних граматичних форм, засобів і їх значень й передаються системою мовних механізмів. У цьому зв'язку мовна експресія впливає на формування граматичних прецедентних смислів і є одним із мовних механізмів, які передають ці смисли.

У межах запропонованого підходу до розгляду ЕС виділяємо граматичні засоби створення мовної експресії, які “ на відміну від лексико-семантичних і словотвірних, не мають безпосереднього, прямого зв'язку з позитивною чи негативною оцінкою. Вони розрізняються здебільшого за характером вияву книжної або розмовної експресії, наявної у конкретному висловлюванні і протиставлюваної нейтральним щодо експресії структурам ” [12, 156]. Конструкції ЕС є результатом процесів імплікації, узагальненого повтору, членування, включення, переміщення тощо. Долучений до цих процесів синтаксичний знак змінюється, набуває нових властивостей